

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból

A francia forradalom nemzetközi hatása

A kongresszus alkalmából 1970. augusztus 19-én a Société des Études Robespierristes, — a stockholmi és a bécsi nemzetközi történészkongresszushoz hasonlóan — Moszkvában is egynapos ülést tartott, melynek tárgya a francia forradalom (a felvilágosodás kibontakozásától a napóleoni korszak végéig) nemzetközi hatása volt, különös tekintettel a nemzeti ébredésre. Külön előadások világították meg ezt a problémát Franciaországban (*J. Godechot, A. Soboul*), Spanyolországban (*P. Vilar*), Olaszországban (*F. Venturi*), a német államokban (*H. Scheel, K. Obermann*), Svájcban (*J. Suratteau*), az illyr tartományokban (*W. Markov*), Lengyelországban (*B. Leśnodorski*) és Oroszországban (*N. Karsakov*). Magyar részről *Benda Kálmán* és *Niederhauser Emil* alábbi felszólalásai hangzottak el.

Benda Kálmán:

A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-Monarchia országában

Köztudott, hogy a Habsburg-Monarchia különböző jogállású és etnikumú országokból tevődött össze. Még a nagyobb kormányzati egységeken belül — mint a cseh, a magyar korona országai, vagy az osztrák tartományok — sem volt nemzetiségi szempontból egységes a lakosság. Elég, ha utalunk Belső-Ausztria szlovén, Tirol olasz lakosságára, a Csehországban élő nagyszámú németre, Magyarországon pedig az együttes számukban a magyarokat meghaladó horvát, szlovák, román, szerb, rutén és német nemzetiségre.

Mindez a központosításra, majd abszolutizmusra törekvő Habsburg-politikának sok gondot okozott, s ezért favorizálta kezdetől fogva a német nyelvet, amelynek különböző nemzetiségek közötti összekötő szerepet szánt. A német nyelv erőltetése persze tisztán politikai, praktikus megfontolásból történt és mögötte semmilyen nemzeti, németesítő szándék nem volt. Az osztrák tartományok és a központi hivatalok nyelve már a XVI. században német; a fehérhegyi csata után a német lesz Csehország hivatalos nyelvéné, 1784-ben pedig II. József Magyarországon is kötelezővé teszi.

A központosító politikával az egyes országok rendei — ha különböző mértékben is, de már a XVI. századtól kezdve szembenálltak, védve országuk autonómiáját és egyben saját kiváltságait is az idegen uralkodóházzal szemben. Ezek a mozgalmak persze rendi és nem nemzeti alapon jöttek létre — az osztrák tartományokban is találkozunk

velük —, és végső fokon a rendi partikularizmus és a bécsi birodalmi központosító politika ellentéteit tükrözik.

Az egyes országokon belüli konfliktusok is elsősorban osztály- és vallási ellentétekből fakadnak, az egymással szembenálló jobbágyok és a nemesség közt, vagy az uralkodó helyzetben levő katolikus és az üldözött protestáns vagy ortodox egyházak közt. A döntő az osztálytagozódás, nem pedig az etnikai hovatarozás. Így a Magyarországon élő magyar és nem-magyar jobbágyok mindig együtt harcolnak és közös frontot alkotnak a magyar nemesség ellen, amelyiknek egyébként szintén voltak nem magyar nemzetiségű tagjai is. 1790-ben is, amikor II. József centralizáló és germanizáló rendeletei ellen a visszahatás többé-kevésbé éles formában jelentkezik a monarchia egészén belül, az ellenállás a feudális jogokra hivatkozik, nem nemzeti alapon szerveződik, s célja nem valamely új kiharcolása, hanem a hagyományos rend visszaállítását. Így a valamennyi közt leg-erősebb magyar nemesi mozgalom az ország alkotmányos és közigazgatási különállását a feudális kiváltságok restaurálásával köti egybe, s a német nyelv helyébe nem a magyart, hanem a latint hozza vissza.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a XVIII. század folyamán a Habsburg Monarchia is lényeges társadalmi átalakuláson ment keresztül, ha nem is mindenütt azonos ütemben és mélységben. Az udvar által kezdeményezett reformok célja persze mindenekelőtt az új viszonyokhoz való alkalmazkodás volt, ami feltétlenül szükséges volt, ha a Habsburgok meg akarták őrizni nagyhatalmi helyzetüket és ha fenn akarták tartani a monarchiabeli „ancien régime”-et. Mégis a XVIII. századi reformok — az új és paraszt közti viszony bizonyos mértékű szabályozása, a fizokratizmus hatására a mezőgazdasági technika átalakítása terén történt kezdeti lépések, a közlekedés és áruszállítás fejlődése, a kapitalizmus behatolása a kereskedelembe és a kezdetleges iparba — mindinkább polgári irányban alakítják a társadalmat. Ilyen helyzetben fontossá válik a nem egyszer megnemesített gazdag kereskedők, a hivatalnokok és a szabad foglalkozású értelmiségiek állásfoglalása és magatartása. Az oktatási reformok szintjén a polgári irányba fordulást segítik, az iskolák révén az új nemzedék közelebb kerül az élethez és a természettudományokhoz, a latin tanítási nyelv helyébe azonban a német kerül. A német nyelv egyre szélesebb területeken való bevezetése, ezzel párhuzamosan az állami életben, a politikában és a művelődésben mind erősebb germanizáció ellenállást vált ki, s az anyanyelv művelésére ösztönzi az értelmiséget.

A jozefinista reformok még fokozottabban ebbe az irányba hatottak. Hiszen az új rendeleteket, az új termelési eljárásokat a néppel csak anyanyelvén lehetett megismertetni, s az új hivatalnoki vagy szakértelmiségi rend sem tudott a néppel latinul, vagy az osztrák tartományokat kivéve, németül érintkezni. Ezért az anyanyelv emelésére irányuló törekvések célja mindenütt azonos volt: az, hogy a nép nyelve legyen az irodalom és a tudomány nyelvét. Az anyanyelv fölemelésére irányuló törekvések természetesen fonódtak össze a nép iránti érdeklődéssel, a népi és nemzeti hagyományok felújításával, a nemzeti irodalom és történelem feltárásával, a dicső eredet és a fényes múlt tudatosításával.

Csehországban Kinsky grófnak 1773-ban a cseh nyelv apológiájáról megjelent könyve indítja el a cseh nyelvi reneszánszot. Egy évvel később adja ki a polgári származású Pelcl történelemkönyvét, mely már a cseh népet állítja a középpontba, s 1791-ben megjelenik Dobrovský nagy műve a cseh nyelv történetéről. Mindezek a munkák még német nyelvűek, de 1789-ben Kramerius kiadja az első cseh nyelvű újságot. — A szlovéneknél 1768-ban Pohlin adja ki a jelszót nyelvtanában, hogy a kultúra és tudomány nyelve csak a nép nyelve lehet, és mindehhez Linhart 1788-ban kiadott műve adja meg a történelmi hátteret. — A magyar nyelvi mozgalom, mely a latin hivatalos nyelv ellen irányul, 1772-ben indul Bessenyei fellépésével. — 1730-ban jelenik meg Bernolák műve, mely a

szlovák nyelvújítás elindítója lesz. A század végére a nyelvi mozgalom kivirágzik a horvátok és a magyarországi szerbek közt, s nemsokára jelentkezik Erdélyben is a Micu-Klein, Sincsei és Maior triász, akik népüknek nemcsak a román nyelvkönyvet adják kezükbe, hanem a dákoktól való leszármazás elméletével a dicső eredet-mondát is.

Kezetben mindezek a mozgalmak nem képviselnek politikai tendenciát, s megmaradnak nyelvi, irodalmi, történelmi síkon. Az állam nyilván ezért nem tulajdonított fontosságot nekik és tolerálja őket. 1790-ben azonban, a jozefinista reformok elleni harc egyszerre politikai tartalommal telíti őket, s szembefordulnak az abszolutizmusra törekvő bécsi kormányzattal, sőt az egyes nemzeti mozgalmak egymással is.

Igaz, hogy a magyar rendi mozgalomnak konzervatív, sőt reakciós jellege volt, az 1790-es diétán mégis elhangzott a javaslat a magyar nyelv államnyelvvé nyilvánítására, ami elegendő volt arra, hogy az ugyancsak konzervatív és reakciós horvát nemesség azonnal tiltakozzék a magyarosítási szándék ellen. Ugyanakkor a temesvári szerb kongresszus több más közt politikai autonómiát követel, az erdélyi románok pedig negyedik rendként való elismertetésüket kívánják. Csehországban a nemesség, amely németül beszél, az abszolutizmus elleni küzdelmet összekapcsolja a cseh nyelvért folytatott harcral s el is éri, hogy 1793-ban a prágai egyetemen tanszéket állítsanak a cseh nyelv számára. Mindezek a mozgalmak magukévá teszik a francia felvilágosodás ideológiáját, a nép jogairól beszélnek, de a nép a kiváltságos rendeket jelenti. Különösen szembetűnő ez Magyarországon, ahol Rousseau tanai és a Contrat-Social a főérv a feudális jogok teljes restaurálására.

A volt jozefinisták zöme azonban nem kívánja a feudalizmus restaurálását, s a francia forradalom hatására is a nyelvi-irodalmi mozgalmat összekapcsolja a társadalmi és politikai reformokkal. Egy részük politikailag balra tolódik, ők is Rousseaura, a Contrat Socialra, majd a francia forradalom példájára hivatkoznak, de a népen most már a polgárságot és a parasztságot értik. Előbb csak reformokat, később már radikális változtatásokat követelnek, s egyes csoportjaik eljutnak a feudális berendezés megdöntésének, a polgári állam, a köztársaság igenlésének gondolatáig. A nyelvi mozgalom nacionalista tendenciái ebben a pillanatban politikai programmá válnak: a nép nyelvének felkarolása logikusan elvezet a nép uralmáig. A nemzeti mozgalmak forradalmi politikai törekvésekkel való telítődése szükségszerűen vezet oda, hogy az arisztokrácia, a főpapság és a nemesség — az értelmiségbe sorolható töredéktől kivéve — szembefordul a nemzeti mozgalommal.

Ez a jelenség a Habsburg Monarchia jakobinus mozgalmában mutatkozott meg legélesebben. Jakobinus mozgalmakról (többes számban) kell beszélnünk, mert az új fejlődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy míg korábban a jozefinizmus hívei nemzeti különbségeken felül egységes tábort alkottak az egész monarchiában, négy évvel II. József halála után a magukat jakobinusnak nevező radikális demokraták külön vezetés alatt szervezkednek Bécsben és Triesztben, Budán, Prágában, Zágrábban vagy Krakkóban. Közös vonásuk, hogy országuk kormányzását polgári és demokratikus irányba kívánják megváltoztatni, de nem birodalmi, hanem nemzeti állam kereteiben. A frontok — ott, ahol az önálló állam történelmi hagyománya még élt, lengyel területen, de főleg Magyarországon — megváltoznak: a nemesség, mely 1790-ben a rendi kiváltságokért való harcot függetlenségi törekvésekkel párosította, a forradalomtól való félelmében szövetséget köt az udvarral, és lemond a függetlenségről, — az egykori jozefinisták, akik korábban minden reményüket az udvarba vetették, immár mint a jakobinus mozgalmak hangadói szembefordulnak a dinasztíával, s a polgári forradalmat és a független nemzetállamot egyszerre próbálják megvalósítani. A nemzeti és társadalmi megmozdulások azonban népenként és országonként más-más arcot mutatnak, a helyi adottságoknak megfelelően.

A francia hatás legközvetlenebbül talán a lengyelországi részekben érvényesült, részben a lengyel emigráció révén. Az 1794-es lengyel felkelés programjában a nemzeti

és társadalmi követelések együtt jelentkeztek. Mivel azonban a forradalmárok nem tudtak kapcsolatot létesíteni a különben elmaradott paraszti tömegekkel, az udvarral szövetségelt nemességgel szemben mozgalmuk nemzeti és társadalmi síkon egyaránt elbukott.

Más volt a helyzet Cseh- és Morvaországban. A születőben levő cseh polgárság a már kapitalizálódó és erős német polgársággal szemben, részben a nemzeti ellentétek miatt is, a nemesség felé tájékozódott. Gondosan kerülték nemcsak a forradalmat, de az ellenkezés látszatát is, nehogy az udvar megtorlását vonják magukra, s azt a keveset is elveszítsék, amit elértek. A társadalmi és a nemzeti törekvések így az irodalomba húzódtak, a politikában érdemlegesen nem jutottak szóhoz.

Bonyolultabb volt a fejlődés a délszlávoknál. Más volt a társadalmi és politikai helyzet az Ausztriához tartozó szlovénekknél, a Magyarországgal együttélő Horvátországban, vagy a mai Vajdaság szerbjei közt. A francia forradalom eszméi korán utat találtak hozzájuk is, előbb csak az értelmiség körébe, majd a francia haretérré vezényelt határőrezredek révén a néphez is. 1790-ben a temesvári szerb nemzeti kongresszuson már megütközött a konzervatív nemesi tábor a forradalmi nacionalistákkal, akiknek szószólója Sečanac Jakab volt. Ahogy az ortodox püspök, Tököli Száva mondotta: „nem csinálunk francia módra forradalmat.” 1790 után a nemzeti és a társadalmi törekvések a horvát és magyarországi szerb mozgalmakban is egyre jobban összeforrnak (Szerbia még a Porta fennhatósága alatt van, s ez nagyon lelassítja fejlődését, a szlovéneknél pedig majd Napóleon csapatainak megjelenése lobbantja lángra a nemzeti mozgalmat), a volt jozefinista értelmiségiekből álló balszárny azonban ekkor még gyenge ahhoz, hogy a politikai esekelvésig eljusson. Közülük többekkel találkozunk majd a magyar jakobinus mozgalomban.

A románokhoz a francia forradalom eszméi Erdélyben magyar közvetítéssel, Moldvába és Havasalföldre főként Lengyelországon át érkeztek. A román fejedelemségek bojárjai a román nemzeti aspirációk hordozói, politikai rokonszenvet mutattak Franciaország iránt, de elutasították a forradalom szociális programját. Polgárság viszont nem volt, az elnyomott és tudatlan parasztsághoz pedig el sem jutott a forradalom híre. Eljutott viszont a más társadalmi viszonyok közt élő erdélyi román parasztokhoz, akikben nem politikai, hanem társadalmi reményeket keltett. Ezek azonban magukra hagyatva, értelmiség nélkül legföljebb új parasztfelkelést támaszthattak volna. Így azután a román társadalom sajátos helyzeténél fogva a nemzeti és a szociális törekvések nem találkoztak egymással.

A Monarchia osztrák tartományaiban egységes nemzeti mozgalom nem bontakozhatott ki. A német nacionalizmus kisugárzott ugyan Ausztriára is, politikai következményei azonban nem voltak, mert a tartományi hagyományok erős érvényesülése következtében nem alakult ki osztrák nemzeti közösség (legfeljebb tiroli, stájerországi stb. patriotizmusról beszélhetünk), és mert nemcsak az osztrák nemesség, hanem a polgárság is haszonélvezője volt a más országokra is kiterjedő Habsburg-hegemóniának, melynek vámpolitikája főként az ő érdekeiket képviselte. A Monarchia egysége ellen irányuló különböző nemzeti mozgalmak így gazdasági pozíciójukban érintették az osztrák tartományokat, s csak szorosabbra fűzték azoknak a dinasztíával való kapcsolatait. Az értelmiség körében azonban erős demokratikus törekvések éltek, s egy kis csoportjuk 1794-ben Riedel báró vezetésével a polgári forradalom megvalósítására szembefordult az udvarral és szervezkedni kezdett. Mivel azonban az osztrák jakobinus mozgalom mögött sem állt reális társadalmi erő, a kormányzat könnyen felszámolta, vezetőiket vérpadra és börtönbe juttatva. A legmesszebb a magyar jakobinus szervezkedés jutott, melynek 1794-ben sikerült a patrióta és reformer köznemesség egy részét is megnyernie. A parasztsággal azonban a magyar jakobinusoknak sem volt kapcsolatuk, ami bukásukhoz vezetett, s a bécsi kormány — a reakciós nemesség egyetértésével — 1795-ben vérbe fojtotta próbálko-

zásukat, amelyet mind nemzeti, mind társadalmi síkon a legveszélyesebbnek ítélt. Annál is inkább, mert a magyar mozgalom a szlovák, horvát és szerb értelmiség egy részét is megnyerte. A magyar mozgalom nacionalizmusa ekkor még nem irányult az országban élő nem magyar népek ellen, annyira nem, hogy a mozgalom vezére, Martinovics Ignác alkotmánytervében területi autonómiát kívánt biztosítani a nem-magyaroknak, külön diétával és az anyanyelv használatával. Az 1795-ös kivégzések véget vetettek ezeknek a terveknek, melyek ellen a hatalmát féltő magyar nemesség is élesen tiltakozott.

1795-tel a társadalmi forradalommal összefonódó nemzeti törekvések, a jakobinus mozgalmak, a monarchia egész területén elbuktak és a politikai felszín alá szorultak. Az udvar és a nemesség összefogásával szemben a megtorlást túlélők már csak külső segítségben bízhattak, és az 1800-as évek elején Napóleon császárra vetették reményüket. A császár és hadserege az ő szemükben a forradalmat képviselte, a Habsburg Monarchiában való megjelenésétől a feudalizmus megdöntését, a nemzeti törekvések felkarolását várták. 1809-ben, amikor a császár Ausztrián át egészen Győrre nyomult, keservesen kellett csalódnok várakozásukban.

A bécsi udvar mégsem érezte magát biztonságban, s egyrészt a forradalmi, másrészt a monarchia egységét veszélyeztető nacionalista törekvések ellen az osztrák hazafiság eszméjét és jelszavát dobta be: ez a nemzeti érzéssel a dinasztiahoz való hűséget állítja szembe. Az osztrák hazafiság propagálása 1806—1809-ben éri el tetőpontját: a történetírást, a költészetet és a színházakat egyaránt az új eszme szolgálatába állítják. 1809 után a Metternich-kormány — látva a korábbi propaganda teljes eredménytelenségét — lemond arról, hogy mozgósítsa maga mellett a néptömegeket.

A francia forradalom példája nyomán az 1800-as évekre egész Európában gyökeret vert az a nézet, hogy a nemzet, mint organikus egység, az élet minden területén egyedül jogosult a saját sorsáról dönteni. Már a Habsburg Monarchia különböző jakobinus mozgalmait is azt vallották, hogy társadalmi, politikai és kulturális céljaik csak a nemzetállam keretei közt valósíthatók meg. A Monarchia vezetői, mindenekelőtt maga Metternich, nagyon jól tudták, hogy a Habsburg Monarchia soknemzetiségű állam és hogy nincs „osztrák nemzet”. Ugyanakkor azt is tudták, hogy a nemzeti mozgalmaknak való legkisebb engedmény is existenciájában fenyegeti a monarchiát. Ragaszkodtak tehát a reakciós politikához, csakúgy mint az „osztrák nemzet” fikciójához, amely a hazafiságot az uralkodó iránti hűséggel azonosította; ugyanakkor megpróbálta — nem is sikertelenül — a mind türelmetlenebbé és telhetetlenebbé váló nemzeti mozgalmakat egymás ellen kijátszani. Ezek a jelenségek azonban már túlmutatnak a most tárgyalt korszakon.*

* A legfontosabb irodalom: *Alfred Fischel*: Das österreichische Sprachenrecht. Brünn. 1910; *Harold Steinacker*: Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867. (A Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien—Leipzig 1934. c. kötetben, szerk. K. G. Hugelmann); *Albert Pražák*: České obrození. Praha. 1948; *Fr. Kidrič*: Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih zazdobjih (Razprave znanstvenega društva. T. V/Vl., Ljubljana. 1930); *Jan Tibenský*: Počiatky slovenského národného obrozenia (Historický Časopis. 1954); *Mita Kostić*: Nekolika idejnih odraza francuske revolucije u našem društvu krajem 18 i početkom 19 veka (Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka T. III. 1952); *Germaine Lebel*: La France et les principautés Danubiennes. Paris. 1955; *David Prodan*: Supplex Libellus Valachorum. București 1967; *Bogusław Leśnodorski*: Polscy Jakobini. Warszawa. 1960; A magyar jakobinusok iratai I—III. Bpest. 1952—1957. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. *K. Benda*: Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie (Jean-Jacques Rousseau. Pour le 250^e anniversaire de sa naissance. Paris. 1963); *Walter Markov*: I giacobini dei paesi absburgici (Studi Storici. 1962); *Fran Zwitter*: Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg. Beograd. 1960; *Reinhold Lorenz*: Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich. Wien—Leipzig 1926; Iratok a magyar államnyelv történetéhez. 1790—1848. Bpest. 1926. Szerk. Székfü Gyula; *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I—II. köt. Bpest, 1960.